

Max Bergholz, *Nasilje kao generativna sila: Identitet, nacionalizam i sjećanje u jednoj balkanskoj zajednici.*

Sarajevo / Zagreb: Buybook, 2018, 410.

Max Bergholz, vanredni profesor na Odsjeku za istoriju Univerziteta Concordia u Montrealu, svoje istraživačko interesovanje usmjerio je na nacionalizam, nasilje i istorijsko pamćenje na Balkanu. Prethodnih je nekoliko godina kroz izdanja *Instituta za historiju* plasirao prve preliminarne rezultate svog naučnog rada i time domaćoj naučnoj zajednici najavio jako zanimljivu studiju kroz koju prati dinamiku sva tri spomenuta pojma na primjeru jedne manje bosanskohercegovačke sredine.¹ U knjizi *Nasilje kao generativna sila*, koju je prošle godine objavila izdavačka kuća

Buybook, fokusirano i dubinski analizira ratna dešavanja u Kulen-Vakufu i njegovoj okolini ljeta 1941. godine, prati uzroke i kretanje nasilja među lokalnim etničkim grupama i njen efekat na identitet i postratnu kulturu sjećanja. U centar svoje analize stavlja ruralno područje čiju ratnu mikroistoriju rekonstruiše kroz arhivska i terenska istraživanja. Dobivena empirijska saznanja komparira sa sličnim u historiografiji poznatim slučajevima masovnog ubijanja u drugim regijama Bosne i Hercegovine, a mehanizam nasilja detektovan na kulenvakufskom slučaju teoretski potvrđuje primjerima terora u Ruandi (1994), Indoneziji (1965), Gvatemali (početkom 80-ih godina XX stoljeća). Njegov metodološki pristup dodatno je specifičan jer, uzimajući u obzir slabost NDH na nižim nivoima vlasti,

kontekstualizira lokalno nasilje, ostavljajući na periferiji državnu politiku i insistirajući na objašnjenju događaja odozdo prema gore. Na taj način u središte njegovog istraživačkog interesa dolaze obični ljudi različitih etničkih zajednica o čijem ponašanju i međusobnom odnosu istoričari češće nagađaju nego što istražuju. Odgovore na dva dominantna pitanja postavljena u knjizi – šta izaziva masovno nasilje među komšijama u multietničkim zajednicama i kako ono utiče na njihove identitete i odnose – potražio je u obimnoj građi arhivskih ustanova od Zagreba i Karlovca, preko Bihaća, Banja Luke, Sarajeva, Foče do Beograda, intervjuima s mjesnim stanovništvom, onovremenoj štampi i memoaristici. Kroz tri velike cjeline i ukupno osam poglavlja na hronološki način je naučno izložio i objasnio predistoriju, odnosno međuetničke odnose koji su prethodili nasilju, njegovu dinamiku među lokalnim stanovništvom tokom rata, ponudio je analizu njihove sudbine koja naizmjenično nudi ulogu žrtve i napadača i iskustva nošenja sa takvim nasilničkim naslijedom.

Kroz prvi dio studije (“Uvod” i prvo poglavlje “Vokabulari zajednice”, str. 19-73) Bergholz čitaoce upoznaje sa prošlošću lokalne zajednice i međuetničkih odnosa kroz prizmu različitih vlasti koje su se smijenile na tom području u posljednjih petstotinjak godina. Geneza međuetničkih sukoba započinje s ekonomskim, tj. agrarnim pitanjem i pravnim položajem hrišćanskog stanovništva u Osman-skom carstvu. Indiferentnost austro-ugarske vlasti da podrži interese jedne nacionalne zajednice oslabila je međuetnička gibanja koja se ne rasplamsavaju ni za vrijeme Kraljevine Jugoslavije, kada Bergholz prepoznaje odsustvo međuetničkih, a prisustvo unutaretničkih sukoba proizašlih iz različitih političkih orijentacija i ličnih animoziteta. S drugim poglavljem (“Jedan svijet okrenut naglavačke”, str. 77-113) započinje cjelina koja se bavi ratnim dešavanjima 1941. godine na kulenvakufskom području. Autor sklapa mozaik lokalnih prilika koje su uspostavom ustaške vlasti promijenile dotadašnju svakodnevicu i prethodile pokoljima: klasificiranje stanovništva na etničkoj osnovi te

¹ “Među rodoljubima, kupusom, svinjama i varvarima: Spomenici i grobovi NOR-a 1947–1965. godine”, u: *60 godina od završetka Drugog svjetskog rata – Kako se sjećati 1945. godine*, (Sarajevo: Institut za istoriju u Sarajevu, 2006), 75-100; “Čudna šutnja; Zašto nema spomenika za muslimanske civilne žrtve ubijene u Bosni u Drugom svjetskom ratu”, u: *Historijska traganja*, Sarajevo: Institut za istoriju, 8, 2011, 109-146.

provođenje antisrpske politike koja je svoje ishodište vidjela u fizičkom uklanjanju srpskog stanovništva. Kako etnički sukob nije bio osnovna dinamika predratnog perioda, on ispravno primjećuje da su motivi mobilizacije mjesnog stanovništva u ustaške redove bili socijalne, ekonomske pa i lične prirode (pri čemu krađu vidi kao najdominantniji povod). Politiku centralnih vlasti na terenu kanaliziraju lokalne ustaše koje u dva mjeseca na širem kulenvakufskom prostoru, umjesto iseljavanja i pokatoličavanja, kao primarnih mjera antisrpske politike, primjenjuju masovnu krađu srpskih komšija. Nekontrolisana pljačka imala je kontraefekat, jer je postepeno prelazila etničku osnovu – tj. vršila se unutar vlastitog (hrvatskog) etničkog prostora – čime je onemogućila realizaciju ideoloških planova državnih vlasti. Zato Bergholz poziva na oprez kada se “etnički sukob” koristi kao objašnjenje koje nam pomaže da shvatimo dinamiku te pljačke te istovremeno umanjuje značaj nacionalističke ideologije i mržnje pri pokretanju ovakvih akcija nasilja. Time on sugerise da nove ustaše nisu imale

usađen “etničiziran pogled” na svijet te su ga primjenjivale samo kada je to odgovaralo situaciji.

U trećem poglavlju “Ubijanje i spašavanje” (str. 114-155) autor nam donosi priču o ustaškim masovnim likvidacijama mjesnog srpskog stanovništva tokom ljetnih mjeseci 1941. godine. Na primjeru Kulen-Vakufa kao sredine koja nema dugu istoriju međuetničkog terora nastoji istražiti kako može doći do njegove eskalacije, pokušava skicirati model nasilja i detektovati specifične uzroke lokalnih pokolja te objasniti zašto se masovan zločin dešava u određeno vrijeme i na određenom mjestu, a na drugom području izostaje. Da bi u tome uspio, kao imperativ postavlja detaljnu rekonstrukciju događaja koji dovode do nasilja na terenu, te analizu interakcije između državnih i lokalnih vlasti. Kombinovanom upotrebom relevantne arhivske građe i memoaristike Max Bergholz prepoznaje mehanizam koji je uzrokovao seriju antisrpskog nasilja. Slab uspjeh akcije razorenje Srba i njihov bijeg u šumu izazvao je nerealan strah od izbijanja ustanka. Bojazan i vladajuća

politika predana etničkom redizajniranju zemlje pokrenuli su lokalne ustaše na pljačku i pokolj srpskih mještana. U svega tri dana (1-3. jula 1941) ubijeno ih je petstotinjak iz sela Suvaj, Osredci, Buban, većinom žena, djece i staraca. S istom praksom se nastavilo u drugoj polovini mjeseca, s tom razlikom što su likvidacije bile izmještene iz rezidentnog lokaliteta (masovno uništenje sela), kao što je to bilo slučaj u prethodna tri primjera, a žrtve hapšene, zatvarane, mučene, ubijane i kao leševi bacane u jame. On ukazuje na uzročno-posljedični rezultat igre manipulacije strahom: bijeg srpskih muškaraca od kuća zbog strepnje od nasilja stvorio je s druge strane strah od otpora bjegunaca, što je dalje generiralo radikalizaciju ustaškog terora. Politika progona stavila je Srbe pred ultimativan izbor: biti ubijen ili nekako uzvratiti udarac. S mentalitetom otpora protiv tlačitelja, preostalo ljudsko dostojanstvo usmjerili su na samoodbranu. Stoga autor u narednom poglavlju “Ustanak i osveta” (str. 156-190) prati grupisanje seljaka koji preuzimaju inicijativu za pokretanje

ustanka i pokušaj nekolicine komunističkih da preuzmu komandu nad njim. Riječ je o politički i socijalno heterogenoj skupini bez jasnog političkog vodstva, sa slabim i skoro primitivnim oružjem (vojne ili lovačke puške te sjekire, noževi), ali sa zajedničkim motivom spašavanja života sebe i svoje porodice. Međutim, mnogi od njih s gorkim iskustvom pljačke i gubitka članova ili cijelih porodica bili su dodatno potaknuti na osvetu ili čak krađu. Nasilje koje oni izvršavaju, iako motivisano samoodbranom, prerasta u osvetu. Srpski ustanici napadaju sela čije su stanovništvo percipirali kao katolike i muslimane. Te jedinice, karakterizirane nedostatkom plana i dobre organizacije, podlegle su nagonu za brutalnom osvetom koji je radikaliziran sa svakim novim susretom ustanika s leševima poznanika, rođaka, komšija.

Masovni primjeri zločina ustanika motivisanih osvetom nisu naveli autora na generalizaciju. On vješto zastaje kod slučajeva kod kojih ne prepoznaje osvetničko ponašanje. U poglavlju “Izazovi obuzdavanja” (str. 191-221) postavlja pitanje “šta je to što objašnjava

zašto se osvetničko nasilje ne dešava uvijek u kontekstu u kojem se čini da je itekako predodređeno” (str. 192). U okviru potrage za odgovorima na ovo pitanje on istovremeno rasvjetljava “dinamiku obuzdavanja i mehanizam koji generira nasilje”.

Zagovornici politike obuzdavanja bili su članovi Komunističke partije Jugoslavije i njeni simpatizeri. Oni nisu kolektivno kategorizirali muslimane i Hrvate kao neprijatelje, iako su ustaše vršile nasilje upravo na etničkoj osnovi. To je značilo da su racionalnije i humanije percipirali stanovništvo polazeći od toga da krivnja zavisi od čovjekovog djela, a ne njegove etničke pripadnosti. Time su svjesno pokušali izbjeći krvave međuetničke osvete. Iako je politika obuzdavanja praćena rizikom izbijanja međuustaničkog sukoba, ona je s druge strane bila ključni razlog zašto želja za revanšom pravoslavnog stanovništva nije svugdje dovela do osvetničkog ubijanja.

Antagonistička kolektivna kategorizacija stanovništva koja je bila prisutna među ustašama prevagnula je ipak i kod većeg dijela

ustanika tokom četrdesetosmosatne serije masovnih ubistava u kojima je nestalo oko 2000 kulenvakufskih muslimana i katolika, većinom žena i djece, a preživjelo njih oko 500. Analizom tih događaja od 6. i 7. septembra u poglavlju “Četrdeset i osam sati” (str. 222-267) Bergholz prati dinamiku koja potiče nasilje ili njegovo obuzdavanje, analizira poziciju ustanika kao žrtve i kako oni zbog prethodnih traumatičnih iskustava lako prihvataju poziv na nasilje i postaju napadači. Smatra da želja za nasiljem i osvetom nisu dovoljno snažan uzrok masovnog terora, zbog čega analizira nasilje do najsitnije komponente, a onda objašnjava zašto u određenom trenutku dolazi ili ne dolazi do njega. On otkriva faktore koji su ključno uticali da zagovornici terora prevladaju ili budu obuzdani u daljem ustaničkom djelovanju. Interdisciplinarnim pristupom, pri pokušaju objašnjenja nasilja i tumačenja motiva i razloga koji su uticali da ono prevagne kod ustanika, poziva se na studije iz psihologije, sociologije. Zaključuje da je u ključnim situacijama bio presudan autoritet

komandanta koji bi odlučivao o sudbini zarobljenika, dok bi u njegovoj odsutnosti nasilje bilo gotovo izvjesno. On dalje detektuje da su autoritet bili sposobni prigrabiti samo odlučni pojedinci koji su bili spremni zauzeti stav i zaprijetiti nasiljem drugim borbama koji su mu se suprotstavljali.

O odnosu među etničkim zajednicama nakon počinjenog nasilja i poslijeratnom suživotu žrtava i počinitelaca zločina autor piše kroz dva poglavlja posljednjeg dijela knjige “Nakon nasilja među zajednicama” (sedmo poglavlje “Naprasna nacionalnost” i “Epilog”, str. 271-324). Analizom dinamike lokalnih dešavanja i međuljudskih odnosa on traži objašnjenje na koji način su ponovo izgrađivali svoje živote u napetoj poslijeratnoj atmosferi. On uočava tri mentalna obrasca ponašanja lokalnog stanovništva: *sloga, nametnuta politika bratstva i jedinstva te nesloga*. Otkriva da su poslijeratni etnički odnosi bili fluidni, obilježeni primjerima međusobnog pomaganja oko izgradnje stambenih objekata, pokušajima vlasti da detektuju i odstrane sve nacionalno-šovinističke relikte, ali i

incidentima koji su kategorisani kao etnički i čiji su se korijeni tražili u ratnim sukobima, posebno u selima gdje su ubistva izvršena na etničkoj osnovi. Kroz incidente koji su se dešavali među lokalnim stanovništvom pokazuje kako su često puta čisto personalni sukobi odjednom prerastali u etničke, tj. ljudi su ih percipirali kao takve. Karakteristična dinamika lokalnih odnosa među etničkim zajednicama uticala je na to da se sukobi kategoriziraju na izrazito nacionalno antagonistički način. Metodološkim pristupom koji podrazumijeva analizu usmjerenu na konkretan događaj – serija nasilničkih događaja iz ljeta 1941. godine na kulenvakufskom području – Max Bergholz stvara dragocjenu studiju u kojoj je jasno prezentiran niz empirijskih saznanja na osnovu kojih se teoretski mogu rasvijetliti uzroci masovnog nasilja u multietničkim zajednicama i mehanizam koji oblikuje njihove identitete i odnose. On pokazuje da nacionalizam ne proizvodi nužno nasilje, ali da teror može izazvati nacionalizam, etničke sukobe i modelirati ljudsko ponašanje. Osim što uspijeva definisati ulogu nasilja

u rušenju mirnog suživota u jednoj ruralnoj sredini, usputno ukazuje na niz lokalnih specifičnosti koje dopunjavaju mozaik burnih ratnih dešavanja u NDH: primjetan jaz između regionalnih (župskih) naredbi i lokalnih potreba, primjeri otpora lokalnog nesrpskog stanovništva protiv ustaškog nasilja, primjeri međuustaničkog i unutaretničkog nasilja. On također uspješno pravi komparaciju između obrazaca ponašanja vakufskih i hercegovačkih ustanika.

Knjiga “Nasilje kao generativna sila” od višestrukog je značaja za bosanskohercegovačku historijsku nauku. Ne samo da daje izuzetan doprinos rasvjetljavanju ratnih dešavanja u Kulen-Vakufu i njegovoj okolini već rekonstruiše i mehanizme lokalnog nasilja te u vezi s tim donosi nove metodološke smjernice i ukazuje na relevantnu stranu literaturu koja nam širi teoretske okvire različitih segmenata terora. Njenu naučnu vrijednost već je prepoznao Institut Harriman Univerziteta Columbia odavši

priznanje autorovom istraživačkom radu *nagradom Joseph Rothschild* koju dodjeljuje za izuzetnu knjigu o Rusiji, Ukrajini, području Kavkaza, Srednjoj Aziji / Turskoj, Srednjoj Evropi i Balkanu, u kojoj je posebna pažnja posvećena pitanjima etniciteta i/ili nacionalizma. Istorioografska važnost potvrđena je i od strane *Američkog istorijskog društva* koje ju je proglasilo najboljim prvencem iz evropske istorije XIX i XX stoljeća i nagradilo Bergholza jednim od najvažnijih priznanja na engleskom govornom području, *nagradom Herbert Baxter Adams*. S obzirom na to da je pisana na jednostavan i široj publici razumljiv način, sigurni smo da će ova studija pronaći put i do šire čitalačke javnosti, a domaćim naučnim krugovima, da se poslužimo njenim naslovom, poslužiti kao generator i putokaz za dubinska istraživanja lokalnih događaja i sticanje empirijskih saznanja o uticaju brutalnog terora na život običnog čovjeka i lokalne zajednice.

Sanja Gladanac-Petrović